

O‘ZBEKISTODA TADBIRKORLIKNING TALAB VA TAKLIF ELASTIKLIGINING AHAMIYATI

Sirojiddinov Husanbek

Sirojiddinov Hasanbek Isomiddin o‘g‘li

Qo‘qon davlat pedagogika instituti, Tabiiy fanlar fakulteti, Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo‘nalishi talabalari.

Anotatsiya: *Ushbu maqolada tovarlar va xizmatlar bozorida uning muhim unsurlari bo‘lgan talab va taklifning shakllanishi va holatining o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan hamda ularni ta‘minlash yuzasidan taklif va tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *konsepsiya, Giffien, elastiklik, talab, taklif, salbiy, ijobiy, koeffitsient, tovar, statistik, omil, daromad.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni ijrosini ta‘minlash maqsadida, respublikamiz mintaqalarida bozor samaradorligini oshirish va uning baholashning ustovor yo‘nalishlarini ishlab chiqish orqali mavjud taklif asosida aholining tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talablarni qondirishga qaratilgan.

ASOSIY QISM

Talab va taklifning tahlili narxga bog‘liq va narxga bog‘liq bo‘lmagan omillar ta‘sirida vujudga keladigan talab va taklifning umumiy o‘zgarishlarni yuzaga chiqarishga turtki bo‘ldi. Bular orqali talab va taklifning asosiy bazaviy qonuniyatlari shakllantirildi. Biroq, tadqiqotchil uchun bularning hammasi ham yetarli emas, u doimiy ravishda yanada aniqroq tahlillarga ehtiyoj sezadi. Narxlar, daromad yoki bozor kon‘yunkturasining boshqa ko‘rsatkichlarini o‘zgarishiga bozorning sezuvchanlik darajasini aniqlash uchun maxsus ko‘rsatkichidan - elastiklik koeffisientidan foydalaniladi. Elastiklik konsepsiyasi iqtisodiy nazariyada ancha kech muomalaga kiritildi, lekin, qisqa muddatda fundamental konsepsiyaga aylandi.

Elastiklikning umumiy tushunchasi iqtisodiyotga tabiiy fanlardan kirib keldi. “Elastiklik” termini iqtisodiyotda ilk bor Alfred Marshall tomonidan 1885-yilda talab va taklif elastikligida qo‘llanildi. Elastiklikning iqtisodiy tahlilga kiritilishi katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, - bir tomondan, elastiklik koeffisienti statistik o‘lchovlarni olishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi, ayniqsa, marketing tadqiqotlarini olib borishda keng qo‘llaniladi; - boshqa tomondan, elastiklik konsepsiyasi iqtisodiy tahlilning muhim vositasi hisoblanadi, chunki, fanda nafaqat o‘lchash, hisoblash balki, olingan natijani tushuntirish, tahlil qilishni ham bilish kerak. Hozirgi kunda iqtisodiyotning har bir bo‘limida elastiklik tushunchasidan foydalaniladi. U yoki bu darajada elastiklik koeffisienti bozor muvozanati tahlilida, bozor tarkibini tahlil qilishda u yerdagi monopoliyalarni aniqlashda, iqtisodiy sikllar nazariyasida keng foydalaniladi.

Elastiklik koeffisienti E – bir omilning boshqa bir omil bir foizga o'zgarishi natijasida son jihatidan o'zgarishi darajasini bildiradi. (Masalan, narx, daromad yoki harajatlarning bir foizga o'zgarishi natijasida talab va taklif hajmining o'zgarib ketishi). Bir o'zgaruvchining boshqa bir o'zgaruvchi ta'siri ostida o'zgarishini o'lchaydigan o'lchov; aniqroq qilib aytganda, biror A o'zgaruvchining bir foizga o'zgarishi natijasida boshqa bir B o'zgaruvchining ma'lum foiz miqdorga o'zgarishini ko'rsatadigan sonidir. $E = A$ o'zgaruvchining foizdagi o'zgarishi / B o'zgaruvchining foizdagi o'zgarishi Ko'rib o'tilayotgan omillar o'rtasidagi bog'liqlik to'g'ridan-to'g'ri yoki qarama-qarshi bo'lishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik – (ijobiy koeffisient) bunda bir omilni o'sib borishi boshqa bir omilni oshib borishiga turtki bo'ladi.

Masalan, iste'molchining daromad lari oshib borsa, talab elastikligi ham ortib boradi. Qarama-qarshi bog'liqlik – (salbiy koeffisient) bunda bir omilning ortib borishi boshqa bir omilni yo'q bo'lib ketishiga olib keladi. Masalan, daromad bo'yicha talab elastikligining ortib borishi natijasida birmuncha pastroq darajadagi tovarlarning yo'q bo'lib ketishiga olib keladi. Barcha tovarlar uchun, Giffen tovarlaridan tashqari, narx bo'yicha talab elastikligi salbiy, chunki, narxnig o'sishi talab qonuniga muvofiq talab hajmining qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga mazkur ko'rsatkich o'zining mutlaq hajmiga ko'ra qancha yuqori bo'lsa, bozor talabining narxlar o'zgarishiga bo'lgan sezuvchanligi shunchalik darajada kuchli bo'ladi. Elastiklik koeffisienti qiymatiga qarab talabni elastik, noelastik va birlik elastiklikga ega bo'lgan talablarga ajratish mumkin. Agar talabning narx bo'yicha elastiklik koeffisienti $E_d > 1$ bo'lsa, talab elastik deyiladi. Agar talabning narx bo'yicha elastiklik koeffisienti $E_d < 1$ bo'lsa, talab noelastik deyiladi. Agar talabning narx bo'yicha elastiklik koeffisienti $E_d = 1$ bo'lsa, talab birlik elastiklikka ega deyiladi.

Narx bo'yicha talab elastikligi – narxning bir foizga o'zgarishi natijasida talabning son jihatdan foiz bo'yicha o'zgarishi darajasini ko'rsatadi. Bunga eng muhim misollardan biri, narxga bog'liq bo'lgan talab elastikligidir. Bu elastiklik tovar narxining bir foizga o'zgarishi, unga bo'lgan talabning necha foizga o'zgarishini ko'rsatadi. Narxga bog'liq talab elastikligini quyidagicha yozamiz: $E_p = \frac{\Delta Q\%}{\Delta P\%}$ Bu yerda $\Delta Q\%$ - talabning foiz o'zgarishi; $\Delta P\%$ - narxning foiz o'zgarishi. Shuni eslatish lozimki, foiz o'zgarish, o'zgaruvchining mutlaq o'zgarishini, o'zgaruvchining oldingi darajasiga nisbatidir. $\Delta Q\% = \frac{\Delta Q}{Q} * 100\%$; $\Delta P\% = \frac{\Delta P}{P} * 100\%$ Narxga bog'liq talab elastikligi talab chizig'ining alohida nuqtasida o'lchanadi va egri chiziq bo'yicha siljiganimizda, u o'zgarib boradi. Shunga mos ravishda, real statistik ma'lumotlarga ko'ra, nuqtaviy va yoysimon elastiklik koeffisientlarini aniqlash mumkin.

Talabning narx elastikligiga ta'sir etadigan omilardan quyidagilarini alohida ko'rsatish mumkin:

1. Bozorda o'rinbosar tovarlarning mavjudligi. Bozorda yaxshi o'rinbosar tovarlarning yo'qligi yoki ularni olishning qiyinligi iste'molchilarni narxlarning o'zgarishiga befarq qilib qo'yadi.

2. Vaqt omili. Aksariyat tovarlarga bo'lgan bozor talabi uzoq muddatli davr mobaynida elastiklikroq bo'ladi. Bir tomondan, aksariyat insonlarga iste'molchilik ta'blarini o'zgarishiga ancha vaqt talab qilinadi. (masalan, qandolat mahsulotlariga bo'lgan narx keskin oshirilsa ham mahsulotlarni sotish hajmi bir vaqtning o'zida pasayib ketmaydi). Boshqa tomondan, bir tovaga bo'lgan talab boshqa bir tovarning mavjudligi bilan ham izohlanishi mumkin. Masalan, neftga va shu bilan bir qatorda benzina bo'lgan narxning oshib borishi qisqa muddat ichida yo'l bosishni qisqarishiga olib kelmaydi, lekin, uzoq muddatli davr mobaynida eski avtomashinalarni yangi yoqilg'i kam harajat qiladigan modellari bilan almashtirilishiga va shu orqali kam benzin ishlatilishiga olib keladi.

3. Tovarga bo'lgan harajatlar darajasi. Iste'molchi byudjetidan tovarga yuqori darajada harajatlar qilish aksariyat tovarlarga bo'lgan talabni narxlarni o'zgarishiga o'ta sezuvchan qilib qo'yadi. Masalan, sanoat iste'molchisiga bir-birlik tovarga bo'lgan narx emas, balki unga bir oy yoki bir yilda qilinadigan harajatlar muhim hisoblanadi.

4. Tovarining iste'molchi uchun zarurligi. Tovarining iste'molchi uchun yuqori darajadagi zaruriyati narxga bo'lgan past elastikligini aniqlab beradi.

DAROMAD BO'YICHA TALAB ELASTIKLIGI

1. Aksariyat kategoriyadagi tovarlarning bozordagi sotuv hajmi darajasi iste'molchilarning pul daromadlari dinamikasiga qarab o'zgarishi mumkin.

2. Daromad o'zgarishiga bo'lgan talab hajmining sezuvchanligi daromad bo'yicha talab elastikligi koeffisienti bilan aniqlanadi.

3. Daromad bo'yicha talab elastikligi koeffisienti E_d – iste'molchilik daromadlarini bir foizga o'zgarishi natijasida talab hajmining son jihatidan o'zgarishi darajasi hisoblanadi.

Bir tovarga bo'lgan daromad bo'yicha talab elastikligi qisqa va uzoq muddatli davr mobaynida har xil bo'lishi mumkin. Har kuni foydalaniladigan tovarlar uchun qisqa muddatli davr mobaynida daromad bo'yicha talab elastikligi nisbatan past, bu tovarlarga bo'lgan iste'molchilarning ta'blari nisbatan sekin o'zgaradi. Bunga qarama-qarshi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar (avtomobillar, ko'chmas mulk, maishiy texnika) qisqa muddatli davr mobaynida elastikligi, uzoq muddatga qaraganda yuqoriroq, iqtisodiyotning sikli o'zgarishlariga o'ta sezuvchan bo'ladi.

Taklifning elastikligi. Ishlab chiqaruvchilarni bozor kon'yunkturasidagi ayrim omillarning o'zgarishlariga nisbatan sezuvchanligini tahlil qilish uchun aksariyat hollarda narx bo'yicha taklif elastikligi koeffisientidan foydalaniladi. Narx bo'yicha taklif elastikligi koeffisienti – narxning bir foizga o'zgarishi natijasida taklif hajmining son jihatidan foiz bo'yicha o'zgarishini bildiradi. Bunday elastiklikning qiymati ijobiy bo'ladi, chunki, ishlab chiqaruvchilar uchun yuqori narx ularni ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga rag'batlantiradi. Aniq tovarga bo'lgan bozor taklifi alohida firmalarning individual takliflarining yig'indisidan shakllanadi. Buning natijasida bozordagi taklifning elastiklik hajmi alohida firmalarning bozordagi ulushi va ular taklifining elastikligiga bog'liq.

TAKLIF ELASTIKLIGINI ANIQLAB BERUVCHI ASOSIY OMILLARGA QUYIDAGILARNI

KIRITISH MUMKIN:

1. Ishga tushirilmagan ishlab chiqarish kuchlarining mavjudligi. O'sib borayotgan talab ishlab chiqarish kuchlarini nisbatan tezroq ishga tushirish evaziga qondirilishi mumkin.

2. Sotish uchun taklif qilinayotgan tovar va xizmatlarning turlari. Tez o'zgarib turadigan va bu jarayonda qo'shimcha sarmoya talab qilmaydigan tovar, xizmatlar, texnologiya va ishlab chiqarish hajmlari boshqalarga nisbatan taklif elastikligi yuqoriroqdir.

3. Tayyorlangan tovarni uzoq muddat saqlash imkoniyatining mavjudligi. Agar firmada bunday imkoniyat mavjud bo'lsa, u zahirada yig'ilgan mahsulotlar evaziga ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin. Shunga muvofiq, uning taklifi ham narxlar o'zgarishiga nisbatan yanada elastikroq bo'ladi.

4. Ishlab chiqarishni kengaytirish uchun zarur bo'lgan minimal hajmdagi harajat. Zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarning hajmi qanchalik ko'p bo'lsa, taklif elastikligi ham shunchalik past bo'ladi.

5. Bozor konyunkturasi. Tovar defitsiti sharoitida ishlab chiqaruvchilar aniq hajmdagi tovarni yuqori narxda sotish imkoniga ega bo'ladilar. Bunday sharoitlarda taklif noelastik bo'ladi.

6. Vaqt oralig'i. Vaqt oralig'i qanchalik uzoq bo'lsa, ishlab chiqaruvchida shunchalik narxlarni o'zgarishiga moslashib olish uchun imkoniyat tug'iladi va taklifning elastikligi ham ortib boradi.

Talabning narx bo'yicha elastikligi yordamida daromadlarni tahlil qilish. Shunday qilib, agar talab elastik bo'lmasa, narxning o'sishi daromadning o'sishiga, kamayishi daromadning kamayishiga olib keladi va bunday holda sotuvchilar faqat narxni oshirish orqali daromadni oshirishi mumkin.

Talab qonuni shunday iqtisodiy qonundirki, unga binoan tovarlarga talab ular narxiga teskari mutanosiblikda boladi. Talab qonunini miqdoran talab elastikligi (o'zgaruvchanligi) ifoda etadi. Shunga qarab narxning o'zgarishiga javoban talab naqadar o'zgarganligini bilish mumkin, bu bilan talab qonuni qanday amal qilayotganligi aniqlanadi, ammo buni talabning daromad ta'sirida o'zgarishi aks ettirmaydi. Talabning narxga binoan elastikligi bu narxning o'zgarishga javoban talabning naqadar o'zgarganligini bildiradi. Agar narxga javoban talab jiddiy tarzda o'zgarsa talab elastik hisoblanadi, agar bu o'zgarish sust bo'lsa, noelastik talab mavjud bo'ladi.

Talabning elastikligini ko'p hollarda 4 ta omil yuzaga keltiradi. Birinchi omil talab chaqiradigan tovarning o'zi qanday bo'lishi. Ma'lumki tovarlar 2 xil bo'ladi: a) kundalik eng zarur tovarlar, bularni hamma iste'mol qiladi; b) prestijli, eng zarur bo'lmagan yoki zebuziyat hosil qiluvchi tovarlar. Bu tovarlarni hamma emas, saylangan xaridorlar iste'mol qiladi, Bular odatda, puldorlar yoki ayrim tovar havasmandlari bo'ladi. Kundalik tovarlarga talabning elastikligi past bo'ladi, chunki narxning o'zgarishiga javoban ularga Talab kami o'zgaradi. Masalan, Sirdaryo balig'ining narxi 20 % oshsa, unga talab 22 %ga qisqarishi mumkin. Noyob osyotra balig'ining narxi 20 % oshsa, unga talab 50 % qisqaradi, chunki uning xaridorlari cheklangan. Shunday tovarlar ham borki, ular narxining o'zgarishi talab

elastikligini vujudga keltirmaydi. Masalan, non, tuz, Gaz, elektroenergiya yoki gugurt. Bularni iste'mol qilmaslikning iloji Yo'q, shu sababli narxning o'zgarishi ularga talabning elastikligini yuzaga keltirmaydi. Agar xonadon kuniga 10 ta non olsa-yu, non narxi 10 % oshsa, u baribir 10 ta non oladi, lekin boshqa tovarlar, masalan, go'sht xaridini qisqartiradi. Xonadon 2 oyda 1 pachka (1 kg) osh tuzi ishlatadi. Tuz narxi 20 % arzonlashsa, u 2 pachka tuz olmaydi, chunki ovqatni sho'r qilish talab qilinmaydi. Aksincha, tuz narxi 20 % oshsa, xonadon 0,5 kg tuz olmaydi, chunki u ovqatni tuzsiz, yoki tuzini past qilib iste'mol qila olmaydi. Saylangan tarzda iste'mol qilinadigan tovarlarga talab ancha elastik bo'ladi. Narx o'zgarishiga nisbatan ularga talab tezroq o'zgaradi. Masalan, «Nexia» rusumli avtomashina narxi 20 %ga oshsa, unga talab 30 %ga qisqaradi. Chunki talab narxga sezgirlik bilan javob beradi. Xuddi shuningdek, «Nexia» narxi 20 % tushsa, unga talab 30 % ortishi mumkin.

Ikkinchi omil. Bozorda o'rinbosar tovarlarning mavjudligi. Shunday sharoitda narx oshganda talab boshqa nand o'zgarmagan tovarga kuchayadi, chunki bu tovarlar o'rinbosar bo'lib, bir xil ehtiyojni qondiradi. Masalan, plash va kurtka. Plashga narxning ortishi kurtka narxi o'zgarmaganidan unga talabni oshirib yuboradi, ya'ni uni elastik qiladi. Sariyog' arzonlashsa, margarin o'rniga uni ko'proq olishadi. Agar sariyog' qimmatlashsa, margaringa talab oshib, u elastik holatda bo'ladi. Agar tovarning o'rinbosari bo'lmasa, narxning o'zgarishi uning o'ziga bo'lgan talabni elastik qiladi.

Uchinchi omil — bozorning tavsifi. Agar bozor tor bo'lsa, narx o'zgarishi u yerdagi muayyan tovarga bo'lgan talabni elastik qiladi. Bordi-yu bozor kengroq bo'lsa, substit — o'rinbosar tovarlarni topish mumkin. Bu yerda bir tovarga narxning o'zgarishi unga talabni elastik qilinmasdan boshqa tovarga ko'chirib, uning talabini elastik qiladi.

To'rtinchi omil — bu talabning qanday vaqt oralig'ida o'zgarishi. Agar qisqa vaqtni olsak, bunda talabning narxga bog'liq elastikligi sezilmaydi uzoq davrda u yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, kvartira haqi va kommunal xizmatlar narxi oshsa, dastlab ularga talab o'zgarmay turadi, so'ngra u elastik bo'ladi, chunki kishilar arzonroq kvartirani xush ko'rishadi, ular 3 xonali kvartiradan 2 xonaliga, xonalikdan 1 xonalikka o'tadi. Kichik kvartira haqi oshgan holda, katta kvartira haqi qisqaradi. Shuningdek, yengil avtomobil qimmatlashdi, deylik, bu darhol unga talabni elastik qilmaydi, so'ngra esa bu elastik holiga keladi, chunki kishilar avtomobilda kam yurishadi, uni kam olishadi, so'ngra avtomobil o'rniga metro, avtobus, tramvay va trolleybusdan foydalanishadi.

Xullas, elastiklikni yuzaga chiqaruvchi omillar bir xil emas, ularning tovar xaridiga ta'siri turli yo'nalishda boradi. Talabning elastiklik darajasini uning koeffitsiyenti ifoda etadi. Talabning narxga bog'liq elastiklik koeffitsiyenti bu talab hajmi o'zgarishining narxning o'zgarishiga bo'lgan nisbatidir. Tovarlarni taklifi muayyan vaqtda bozorga chiqarilgan va keltirilishi mumkin bo'lgan hamda ma'lum bir narx qo'yib sotiladigan jami tovarlar summasidir. Narx o'zgarishiga nisbatan taklifning o'zgarish darajasi taklif elastikligi deyiladi.

Xulosa: Iqtisodiyot har qanday jamiyat hayotining birlamchi asosi, unga xos murakkab jarayonlarni idrok etmay turib kishilar iqtisodiyotdagi o'z o'rnini topa olmaydilar.

Iqtisodiyotning ichki sir-asrorlarini anglash ikki usulda yuz beradi. Biri amaliy kuzatuvlar orqali u yoki bu hodisaning nimaligini anglash, ikkinchisi, iqtisodiy bilimlarga tayanib iqtisodiyotni tushunib yetish. Bu usul istiqbolli hisoblanadi, chunki bu iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni oldindan ko'ra bilish imkonini beradi. Masalan kuzatuv asosida tasmollab biznes yuritgan tadbirkorning ishi uzoqqa bormaydi. Aksincha, ilmga tayanib ish yuritgan tadbirkor mustahkam mavqega ega bo'ladi, chunki bu iqtisodga xos qonunlarni idrok etish va ulardan amalda foydalanishga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. A.O'lmasov, A. Vahabov, Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent 2014
3. Ahmadjon O'lmasov. Iqtisodiyot asoslari. Toshkent 2013
4. Sh.Sh Shodmonov. U.V. G'afurov Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent 2005
5. genderi.org.
6. dereksiz.org.
7. kompy.info.